

VI. МОЛОДІ НАУКОВЦІ

УДК 911.3

М. Кулініч, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ІСТОРІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ ДОЛИНИ ДНІПРА В ЙОГО СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ

Досліджено процес господарського освоєння людиною долини річки Дніпро в її середній течії та здійснено ретроспективний аналіз антропогенного впливу на тамтешні природні ландшафти. Історію господарського освоєння досліджуваної території розділено на чотири основні періоди відповідно до зростання інтенсивності та урізноманітнення видів антропогенного навантаження на природне середовище. Представлено основні об'єкти природно-заповідного фонду, які цілеспрямовано створювались людиною в ХХ столітті, з метою збереження природних ландшафтів в регіоні Середнього Подніпров'я.

Ключові слова: Дніпро, природний ландшафт, історичні етапи, господарське освоєння, антропогенне навантаження.

Постановка проблеми. Дніпро – найбільша річка України і водночас одна з найбільших річок в Європі. Долина Дніпра є унікальною територією, яка зазнає впливу людської діяльності уже більше 10 тис. років. З давніх-давен на берегах Дніпра селилися люди і він відіграв велику роль у господарській сфері. З часом долина самої ріки і територія її водозбору в цілому під впливом антропогенної діяльності змінилась докорінним чином. Тому знання наслідків цієї діяльності дозволить сформулювати програму найбільш оптимального природокористування і мінімального негативного впливу на ландшафтні осередки регіону України в середній течії р. Дніпро в майбутньому.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Дослідження річки Дніпро загалом проводив В.І. Вишневецький [2]. Вивченням водогосподарського комплексу у басейні Дніпра займались В.А. Сташук та А.М. Сакевич [1]. Дослідженням історичних змін природи та господарства різних історичних відрізків часу в регіоні Середнього Подніпров'я займався досить велике коло вчених, серед яких О.Ф. Нікілев, А.Ю. Чабан, Р.Г. Шишкін. Разом з тим ніхто не запропонував ще загального ретроспективного аналізу господарського освоєння долини Дніпра та його значення у зміні природних ландшафтів та розвитку антропогенних ландшафтних комплексів.

Мета роботи – проаналізувати процес господарського освоєння людиною природних ландшафтів басейну річки Дніпро в її середній течії.

Виклад основного матеріалу. В залежності від особливостей господарської діяльності людини, рівня її розвитку можна виокремити чотири основні етапи освоєння та перетворення нею відповідно до власних потреб і бажань природних ландшафтів долини Дніпра в його середній течії.

Перший етап (40 тис. р. до н.е. – 3 тис. р. до н.е.). Освоєння людиною долини Дніпра в його середній течії, або ще регіону Середнього Подніпров'я, на думку істориків, почалося в добу пізнього палеоліту. Саме до цього часу відносяться стоянки давньої людини в селищах Межиріччя та Доброничівка. Основним, так би мовити, "господарським" видом діяльності людини на той час було полювання на диких коней, північних оленів, мамонтів. Удосконалення знарядь праці в пізньому палеоліті зумовило підвищення продуктивності мисливства. Це дало змогу полювати на менших звірів ніж мамонт і, таким чином, зумовило розвиток в мезоліті суспільства лісових мисливців. Відтворювальне ж господарство (землеробство, скотарство) в регіоні дослідження зародилось в добу неоліту внаслідок міграції культур Нижнього Дунаю на територію сучасної України. Мігранти з Подунав'я принесли з собою навички відтворювального господарства та виробництва кераміки і передали їх місцевому мисливсько-рибальському населенню. В регіоні власне Середнього Подніпров'я переселенці

асимілювались із місцевими племенами, зародивши Дніпро-Донецьку культуру. Людність Дніпро-Донецької культури полювала на лісових копитних (тур, благородний олень, косуля, кабан), ловила рибу, поступово засвоюючи елементи землеробства та скотарства.

Тобто, на першому етапі господарського освоєння долини Дніпра в його середній течії людина була невід'ємною частинкою природи, жила з нею в гармонії і брала лише мізерну кількість природних ресурсів аби задовольнити свої всього лише фізіологічні потреби. Слабкі антропогенні впливи не могли викликати помітних змін у навколишньому середовищі [4].

Другий етап (3 тис. р. до н.е. – XVI ст. н.е.). Перші видимі зміни природного середовища в басейні середньої течії Дніпра пов'язані з появою землеробства, яке тут починає домінувати над збиральництвом і полюванням в період зародження і розквіту Трипільської культури. Трипільці – це населення із розвиненим орним польовим землеробством та тваринництвом. Хоча на перших етапах розвитку землеробства орні землі займали незначні площі і були приурочені до вирубаних широколистяних лісів, розташованих поблизу річкових долин. Тобто початковою була північно-вогняна модель обробітку землі, що полягала у вирубуванні та випалюванні прилеглої до поселень ділянки лісу. А з часом на цих територіях уже існувало орне землеробство в класичному його розумінні.

Поряд із цими основними галузями господарства в трипільців існувало полювання на м'ясних і хутряних звірів та птахів, рибальство. В лісах збирали плоди диких рослин, а також було поширеним збирання меду диких бджіл. Серед домашніх промислів основними були обробка шкір і вичинка хутра, прядіння, ткацтво тощо. Високого рівня досягло гончарство. Мешкали трипільці у великих і малих поселеннях по берегах річок на ділянках, добре захищених природними перепонами.

В часи Київської Русі сільське господарство теж було провідною галуззю економіки. За рахунок використання різноманітних вдосконалених знарядь праці високого розвитку досягло землеробство. Скотарство ж розвивалось завдяки значним площам пасовищ і сінокосів. Допоміжними галузями господарства були бджільництво, мисливство, рибальство.

Саме в період енеоліту зародилася так би мовити "землеробська цивілізація", яка з часом стала панівною в Європі аж до часів виникнення і розбудови міст. Її характерними рисами є наступні: ручна праця; мінімальне споживання природних ресурсів; уповільнений темп життя; гармонічне поєднання з природою і залежність суспільного розвитку від природно-кліматичних ритмів; природно-демографічна саморегуляція (збільшення кількості харчових продуктів зумовлює посилення розмноження, а зменшення – вимирання).

Третій етап (XVI – XX століття). Перехід на новий етап обумовлений початком активного будівництва примітивних ландшафтно-інженерних систем. Особливу роль відіграли водяні млини. Хоча перша документальна згадка про водяні млини на території України була у 1266 р. і стосувалась західноукраїнських земель, проте широкого розповсюдження ці механізми зазнали саме в XVI столітті. Тобто розпочався активний антропогенно-техногенний вплив безпосередньо на поверхневі води. В 1622 р. у Канівському старостві існувало 13 водяних млинів, стільки ж – в Білоцерківському, в Переяславському – 6, у Богуславі – 4. В маєтках князя І.Вишневецького (середина XVII ст.) на Переяславщині було взято на облік 341 млинове колесо. А взагалі в 17 старостах Правобережної України у 1649 р. налічувалося до 2 тис. водяних борошномельних млинів, різних за своєю конструкцією [5].

Також змінювало структуру русел річок будівництво мостів. Мости були дерев'яні, а ставили їх таким способом, щоб під час війни легко було їх розкинути. На початку господарського освоєння річок басейну Дніпра мости мали примітивну конструкцію, у подальшому їх будова ускладнювалася: змінювали матеріал, розмір, конструкцію тощо.

Починаючи з XVI ст. в регіоні Середнього Подніпров'я дуже швидкими темпами відбувалося зменшення лісистості, що пов'язано з розвитком уже на той час промислів та експорту деревини.

До XVI-XVII ст. лучно-степові ландшафти Лісостепу на вододілах з чорноземними ґрунтами залишались майже не освоєними через недосконалість знарядь обробітку ґрунту, які були неспроможними зруйнувати потужну степову дернину. Проте у подальшому швидке зростання кількості населення і необхідність забезпечення його продуктами харчування (продуктами сільського господарства) стали поштовхом до максимального розорювання не лише лучних степів (які, в більшості випадків, до кінця XVIII ст. були уже розорані), а й тих земель, які раніше вважались непридатними, наприклад, круті схили, піщані тераси тощо.

З середини XIX століття активізувався видобуток корисних копалин. Створення кар'єрів призвело до формування сучасних гірничопромислових ландшафтів.

Наприкінці XIX ст. в результаті екологічно-необґрунтованої сільськогосподарської діяльності відбувся потужний виток водної ерозії (змивання ґрунту зі схилів та розростання яружно-балкової мережі), окрім того знизилась родючість ґрунтів, відбувалося замулення і пересихання малих річок та заплавлених озер.

Тобто, на цій стадії людина вже відчутно впливала на навколишнє природне середовище. При цьому антропогенний тиск на природу неухильно зростає разом із розвитком суспільства, удосконаленням його виробничих відносин.

Четвертий етап (початок XX століття – наш час). XX століття ознаменувалось активним втручання людини в навколишнє природне середовище та докорінний його перетворенням. З'явилися нові чинники антропогенних змін ландшафтів: урбанізація, розвиток промисловості, осушення заболочених земель, будівництво водосховищ тощо.

Після Другої світової війни довелося відбудувувати господарство на всій території країни. Створювалися нові залізобетонні мости, вилучалися значні території під будівництво нових заводів і фабрик, відбудовувалися міста.

В регіоні дослідження на Дніпрі було створено два водосховища: Канівське – в 1972 році та Кременчуцьке – в 1952 році. Як наслідок цього ми отримали збільшення площі акваторій, затоплення заплави, підтоп-

лення земель. При заповненні Канівського водосховища були затоплені близько 20 населених пунктів, а при заповненні Кременчуцького водосховища – 212.

Проте створення Кременчуцького водосховища покращило умови судноплавства. Нині це водосховище використовується для зрошення, водозабезпечення, рекреації.

У 60-80-х роках XX століття в Середньому Подніпров'ї проводились активні гідромеліоративні роботи: осушувались болота і перезволожені землі.

В результаті інтенсивного господарського освоєння ландшафти в регіоні Середнього Подніпров'я були кардинально змінені. Первинні ліси та лучний степ, які панували тут раніше, збереглися мало, лісистість регіону станом на 2012 рік знаходиться на рівні всього лише 9%, а орні землі займають до 80% загальної території.

Що стосується явища урбанізації, то тяжко навіть всього лише перелічити кількість його негативних наслідків для навколишнього природного середовища людини. Це і порушення оптимального і перевищення допустимого рівня навантаження на територію внаслідок неправильного перерозподілу населення по цій території; екологічні проблеми, проблеми нездорового середовища проживання населення – шуму, забруднення повітря, інфекційної небезпеки, ультразвукових випромінювань, проблеми транспорту, ущільнення забудови; негативні соціальні наслідки як результат надмірної щільності заселення території і її нездатність забезпечити всі життєві потреби, в розумінні потреб сучасного світу, всіх без виключення жителів конкретної території тощо.

З метою збереження натуральних ландшафтів в регіоні Середнього Подніпров'я були створені об'єкти природно-заповідного фонду. Так тут знаходяться два природних заповідники: Дніпровсько-Орільський та Канівський. Окрім того неподалеку від Дніпровсько-Орільського заповідника розмістилися водно-болотні угіддя, які є заповідною територією міжнародного значення. Варто згадати також про тутешні регіональні ландшафтні парки, серед яких Нижньоворсклянський, Кременчуцькі плавні, Трахтемирів, Лиса Гора, парк Партизанської Слави та Дніпровські острови, а також національні природні парки, серед яких Білоозерський, Голосіївський, Залісся, Нижньосульський та Пирятинський. В переліку інших об'єктів та територій природно-заповідного фонду Середнього Подніпров'я розмістились 18 ландшафтних, 12 гідрологічних, 6 ботанічних, 9 лісових та 6 орнітологічних заказників, 7 комплексних, 1 геологічна, 6 ботанічних та 1 загальнозоологічна пам'ятки природи, 3 ботанічні сади, 4 дендропарки, 2 зоопарки та 16 парків пам'яток садово-паркового мистецтва [8].

Висновки. Таким чином, ще якихось 200 років тому у Середньому Подніпров'ї переважну частину території вкривали широколистяні ліси, переліски та лучні степи, але активна господарська діяльність людини знищила все це. Людина своєю діяльністю змінила не лише зональну лісову і лісостепову рослинність Середнього Подніпров'я, а й змінила структуру заплавлених і болотних ландшафтів регіону. З одного боку, це дало позитивні результати у господарстві, а з іншого, це призвело до втрати частини природних водно-болотних угідь, нерестовищ, зменшення чисельності та видового різноманіття водної та біляводної флори і фауни.

Докорінні перетворення природних ландшафтів в регіоні дослідження тривають і сьогодні в межах суцільної житлової та промислової забудови.

Тобто, нині незмінених господарською діяльністю людини ландшафтів в регіоні Середнього Подніпров'я практично немає. Є лише ті, що можна віднести до категорії "антропогенних" – це вторинні лісові насажден-

ня, заболочені ділянки, об'єкти ПЗФ, що становлять лише мізерну частку від площі всього регіону.

Список використаних джерел

1. Вишневецький В.І. Водогосподарський комплекс у басейні Дніпра / В.І. Вишневецький, В.А. Сташук, А.М. Сакевич. – К.: Інтерпрес ЛТД., 2011. – 186с.
2. Вишневецький В.І. Ріка Дніпро. – К.: Інтерпрес ЛТД, 2011. – 384 с.
3. Карпова Г.О. Природа Середнього Подніпров'я / Г.О. Карпова, В.І. Мальцев, О.М. Цвєлих. – К.: Інститут зоології ім. Шмальгаузена НАН України, Інститут екології Національного екологічного центру України, 2009. – 192с.
4. Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / За ред. Ю. Лози. – К.: Мапа, 2010. – 300 с.
5. Стрішенець М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів України XVI-XVII ст. // Вісник ТДТУ. – 1996. – №1. – С. 25-29.
6. Крип'якевич І.П. Історія української культури. – К.: Либідь, 2002. – 656 с.
7. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 2002. – 656 с.
8. Природно-заповідні території. Карта. Масштаб 1:4 000 000 // Національний атлас України. – К.: ДНВП "Картографія", 2007. – с. 432

Надійшла до редколегії 08.04.15

М. Кулинич, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ИСТОРИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ОСВОЕНИЯ ДОЛИНЫ ДНЕПРА В ЕГО СРЕДНЕМ ТЕЧЕНИИ

Исследован процесс хозяйственного освоения человеком долины реки Днепр в его среднем течении и осуществлен ретроспективный анализ антропогенного воздействия на местные природные ландшафты. Историю хозяйственного освоения исследуемой территории разделено на четыре основных периода в соответствии с ростом интенсивности и разнообразия видов антропогенной нагрузки на природную среду. Представлены основные объекты природно-заповедного фонда, которые целенаправленно создавались человеком в XX веке, с целью сохранения природных ландшафтов в регионе Среднего Поднепровья.

Ключевые слова: Днепр, природный ландшафт, исторические этапы, хозяйственное освоение, антропогенная нагрузка.

M. Kulinich, postgraduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORY OF ECONOMIC USING THE VALLEY OF THE DNIEPER RIVER IN ITS MIDDLE FLOW

In the article is researched the process economic using of the valley of the Dnieper River in its middle flow. There was performed a retrospective analysis of human impacts on local nature landscapes. The history of economic using of the researched area is divided into four main periods according to the intensity and diversity of types of anthropogenic impact on the environment. There are presented the basic objects of nature reserve fund, which purposefully was created by man in the twentieth century, in order to preserve natural landscapes in the region of the Middle Dnieper.

Keywords: Dnipro, natural landscape, historical periods, economic using, antropogenic pressure.